

Темченко Андрій

Землеробські сезони і традиційне літочислення.

Зелені Свята.

Частина III

В окремих регіонах України зберігся давній звичай некровного споріднення, який виконували жінки. У традиційній культурі більш відомими є чоловічі (кровні) братання, що пояснюється колективним характером їхньої діяльності, пов'язані з різноманітними небезпеками (мал. 4). Здійснюваний дівчатами обряд називався куманням, після виконання якого вони вважалися кумами. Після церковної служби дівчата плели вінки, які чіпляли на плідне дерево (вишню або яблуню). Прив'язавши до вінка натільний хрестик (аналог душі), дівчата цілувалися навхрест через вінок і обмінювали символічними подарунками (наприклад, хустками), після чого зверталися одно до одної на «ви», підкреслюючи новий соціальний статус. Іноді замість вінка пекли круглий калач, який так само слугував «порталом» магічного зв'язку між «чужими» до цього дівчатами. По завершенні обряду влаштовували святкове пригощення (моделювання майбутніх хрестин). Вважалося, що кумівський вінок мав цілющі властивості, зокрема з висохлої трави готували відвари для полоскання волосся, здоровий вигляд якого презентував дітородні властивості жінки.

Внаслідок численних культурних нашарувань, викликаних різноманітними історичними факторами, Зелені свята почасти втратили своє первинне значення. Рудименти давніх обрядів залишилися у примарних згадках вшанування русалок, образи яких у XIX-XX ст. набули переважно хтонічного забарвлення. Відповідні гіпотези ґрунтуються на зіставленні понять «русалка – мавка / нявка», які вживаються часто як смислові синоніми. Разом із тим, між ними існують суттєві розбіжності у походженні й обіговому використанні. Очевидно, що «мавка» може бути синонімом до «нявка», оскільки є результатом звукової видозміни її деетимологізованої форми, зближеної з основами «малій», (ма́вкати) «нявкати» та ін. [18]. Однак в українській мові фактично не фіксуються випадки перехідності сонорних [н] на [м], оскільки у такому разі дієслово «нявкати», яке є рудиментом звуконаслідування, сполучалося б з архаїзмом «навь». Аналогічну версію висував свого часу О. Афанасьєв. Учений зазначав, що українці у XIX ст. вживали форми «наві», «навський», не змінюючи початкового приголосного, і вважав, що назва «мавка» походить скоріше від «малій», аргументуючи аналогіями: малко – «дитина хлопчик», малка – малоросла жінка. Отже «мавка» скоріш за все означає «істоту маленького зросту» [19].

Своєю чергою д-р. навь споріднене з д-чеськ. nav / naví – «могила, той світ», словенськ. nāvje – «души нехрещених дітей», лит. pūvyti – «мучити», готськ. paus – «мертвий». Звідси укр. нав / нава – «домовина, труна» [20]:

навка – «душа дівчинки, яка померла нехрещеною або утопилася». Отже, українські нявки (можливо, мавки), трансформовані з літописних навій¹, позначають не усіх мерців, а лише дівчат з віковим цензом до-одруження. Цікаво, що відповідні смисли актуалізуються лише на Трійцю, оскільки Навський Великдень Пасхального циклу стосується усіх покійників чоловічої і жіночої статі.

Існує гіпотеза, яка почасти пояснює глибинну семантику поняття «навь» і його зв'язок з територією смерті. Індоевропейське *raǵь споріднене з *goǵь / *rēka, де raǵь є похідним від *goǵь і позначає поняття, пов'язане з течією ріки, типу «зарічний». Справа у тім, що з метою ізоляції місця мертвих їхні тіла переправляли через водний потік, які буквально попадали в raǵь (тобто за ріку / межу). Звідси походження звичаїв ховати у човнах, дотримання яких простежується тоді, коли в якості дезінфекції починають застосовувати кремацію. У цьому разі покійників називали табуйованими *navь чи *navьǵь. Можливо це стосувалося не лише покійних, але й немічних, невиліковно хворих або уражених небезпечними інфекціями, яких переправляли на протилежний берег, що підтверджує специфічне ставлення до незрячих і калік у традиційній культурі (пор. з д-чеськ. unaviti – «убити, уморити»). Цікавими є висновки О.М. Трубачова, який порівнює слов. навь – «мертвий» з д.-гр. ναυς, лат. navis – «корабель» (пор. з образом перевізника Харона). Учений цитує Едгара Полеме, який вважає і.-є. форми *nāu-s – «корабель, човен» і *nāu-s – «мертвий» синонімами, що буквально позначають «похованого в човні». Звідси гр. ναός – «храм», фр. nef – «корабель» = nef d'église – «церковний неф»; лат. navis – корабель. Коли храм – це дім мертвих, то *nāu-s – «корабель мертвих» [21, с. 173-174]. Відповідні гіпотези підтверджуються тим, що звичайний човен позначали іншим словом і.-є. *riōtjom – «вантажне судно», гр. πλοτον – «транспортне, торговельне судно». Аналогічну думку висловив також В. Пропп: «Усі види переправи <...> походять від уявлень про шлях померлого до іншого світу, а деякі досить точно описують і поховальні обряди» [23, с. 202].

Зелений тиждень називають також Русальним, який ідентифікується лише з такою номінацією, тобто його не називають мавським або навським. У результаті цього поширене твердження про тісний зв'язок Русалій з потойбіччям не виглядає однозначно. Сміслові акценти, які фіксуються у фольклорі і народних переказах про Русальний тиждень, стосуються лише утоплеників, що пояснюється особливостями менталітету землеробської культури.

¹ У літописі також розповідається про нашествия нав'їв на Полоцьк: «У наводженні [диявольському], серед ночі був тупіт, стогнало опівночі, бігали, як люди біси по вулиці. Якщо хто виходив із дому, хочаби подивитись, його, то його відразу невидимо вражали біси. І од того [люди] вмирили, і не сміли вони виходити із домів. Потім вже стали [біси] вдень з'являтися на конях, але не було видно їх самих, а [було] видно коней їхніх копита. І так уражали вони людей в Полоцьку і його область. Тому й говорили люди: "Мертвяки б'ють полочан" [21, с. 130].

Фізичні властивості води, зокрема її менша щільність, прозорість, динамічність, аморфність змінюють можливості зануреного у нього тіла, яке не фіксується так, як землею, тому воно може впливати, переміщуватися, перевертатися і ворухитися. У зв'язку з цим потопельникам приписували нехарактерні мертвому тілу властивості, яке у певний період року може «виходити» з водойми. Однак назва тижня ідентифікується не з нявками («живими мерцями»), а з русалками², етимологія яких є іншою. Існують різні гіпотези походження назви. Очевидною є спорідненість д-р. русалій з назвами Рось, роса, які походять від п-сл. *rosa* > **ere-s-/rē's-/rō's-* – «текти». Звідси: лит. *gasà*, лтс. *gasa* – «роса», лат. *rōs* (*rōris*) – «роса»; д-інд. *rasā́* – «рідина, потік». Поряд із цим існують форми, що підтверджують зв'язки з культом пращурів (але не мерців). До д-р. мови назва «русалії» могла потрапити у часи праслов'ян за посередництвом ст.-грец. *Ρουσάλια* – «Трійця», а також лат. *rosalia*, *rosaria*. У Давньому Римі святкування розалії, які були днем поминання померлих, атрибутом якого були вінки з троянд (лат. *rosae*) [24]. Відповідні зв'язки дозволяють пояснити, чому свято, присвячене літньому сонцю і росту трав і дерев, тяжіє до культу пращурів.

Давні вірування дійшли до нашого часу у вигляді забобонів остерігатися купатися у річках, ставках і озерах, а також після заходу сонця ходити на луки, поля і до лісу. Порушення заборони може спричинити зустріч із русалкою, яка випробовуватиме подорожнього специфічними загадками. Знання відповіді є статичними і не передбачає логічних висновків, тобто не зумовлене контекстом питання. Відповідні форми є атавізмами міфологічного мислення, де знання про оточуючий світ передаються від покоління до покоління, тому виглядають як комплекс усталених питань і відповідей, смисл яких з позицій сьогодення залишається малозрозумілим. За народними переказами, русалка з'являється несподівано й одразу запитує: «А що мати варила?». Правильна відповідь має бути швидкою: «Борщ та полин, а ти сама згинь!» Які обрядовий захист від небажаної зустрічі використовували природні антисептики – часник і полин (їх не використовують для приготування їжі)³, гострий запах яких протиставляється запашним м'яті і петрушці, що, як вважалося, навпаки приваблювали русалок. Залишки обрядових текстів почасти витворюють уявний діалог з русалкою: «На тобі м'яту!» – «Ти ж наша мати!»; «На тобі петрушку!» – «Ти ж наша душко!», в результаті якого дівчина ставала такою самою (поглиналася територією потойбічного). У цьому контексті стає зрозумілим, чому м'яту і петрушку часто садили скраю огороду в якості своєрідної викупної жертви духам-русалкам.

Відповідні стереотипи нагадують казкові сюжети за участю Баби Яги, запитання якої за формою і обрядовим підтекстом схожі на загадки

² Можлива ідентифікація з мавками, коли дотримуватися версії О. Афанасьєва, що відповідає її фольклорним образам як невеликих лісових істот, на кшталт західноєвропейських ельфів.

³ Часник є додатковою спецією.

української русалки. Потрапивши до лісової хатинки, подорожній (Іван) має завчасно підготовлені відповіді, які, на думку В. Проппа, слугують ідентифікаторами його обрядового статусу. Обрядова форма «запитання-відповіді», яку завчасно знає його виконавець, нагадує інструкцію, виконання якої є необхідною умовою виходу за межі захищеного культурою периметру (помешкання, дворища або поселення).

Після Трійці у понеділок здійснювали проводи русалок, що мало остаточно захистити територію «живих» від смертельної загрози потойбічного. На Київщині справляли «Розигри» – застілля і танці, які мали супроводити русалок до «свого» світу, після чого мав початися дощ [25, с. 160].

«Проведу я русалочки до бору,
Сама вернуся додому!
Проводили русалочки, проводили,
Щоб до нас вже русалочки не ходили,
Да нашого житечка не ламали,
Да наших дівочок не лоскотали,
Бо наше житечко в колосочку,
А наші дівочки у віночку» [26].

Проводи русалок за своїм змістом нагадують описи давніх тризн, що влаштовувалися як поминки за покійним. Цікавими є також аналогії з відомими обрядами викликання дощу, під час яких діставали з поховань заложних покійників, тіла яких поливали водою. Загалом міфологічну семантику Клечальної неділі та Розигрів у понеділок варто розглядати у контексті смислової пари «перший-другий». Очевидно, якщо неділя ототожнюється з поняттям «першого», то понеділок зіставляється з «другим». Разом вони утворюють смислову пару, де *ed-in позначає абстрактну ідею іншого, відокремленого, відповідно *duo/u – її конкретизує [27, с. 224]. У контексті зазначеного вище, «перше» – неділя уособлює божественне, яке є життєво необхідним (ототожнюється з сонцем), друге – понеділок асоціюється з надлишком, його тіньовим аспектом, тому зіставляється з пращурами, жертвою (ототожнюється з місяцем). Незважаючи на числову послідовність, «друге» може протиставлятися «першому», тому в міфології часто уособлює руйнівні принципи: заздрість, лукавство, зраду. «Друге» розуміється як результат матеріального ущільнення «першого», яке внаслідок цього отримує ім'я, тобто відбувається процес усвідомлення себе через споглядання свого двійника. Наслідком такого роздвоєння може бути страх перед непізнаним «другим», тому отримання власного імені є усвідомлення і примирення зі своєю самотністю, що пояснює традицію називання однаковими / родовими іменами як ознакою племінної спорідненості: «Було три брати, усі три Кіндрати, один їде ў поле горати, а други їде боронувати, а третій їде бельма снимати» [28, № 414]. Приналежність «другого» дня тижня русалкам (пращурам, минулому,

темному) пояснює, чому понеділок традиційно вважається «не хвиральним» днем. Зокрема, у понеділок не виконували перші дії, наприклад, не входили до нового помешкання [29, с. 89], не пекли хліб, не золили полотно [30, с. 87], не стригли нігті / волосся [31]. Поляки вважали, що народжений у понеділок може померти, словаки не парували в цей день худобу, не пекли хліб, тому називали його «яловим». Заборонялося також снувати основу, оскільки «у цей день снувався світ», вважалося небезпечним готувати квас, «бо у сім'ї буде утопленик» (зміна / окислення первинної консистенції речовини провокує негативні наслідки, зокрема появу «нечистого» покійника або русалки), а також розводити луг для прасування білизни, інакше «на тому світі будуть примушувати пити лужну воду з трьох шкаралуп, які мають викидатися, а не спалюватися» (так само) [32, с. 95-99]. Заборона від'єднувати, розповсюджена в перший день тижня (неділю) на більшість сфер господарської діяльності, звужується у понеділок і стосується лише нігтів / волосся, тобто «відповідальність» за порушення встановленого табу є не родовою, а персональною. Ритуальні заборони починати і зачинати проглядаються також у звичаї понеділкувати, що дотримувався лише заміжніми жінками і передбачав утримуватися від виконання господарських (раніше шлюбних) обов'язків [33, с. 763-771].

Висновки. Наприкінці ХХ ст. спостерігається ренесанс української культури, внаслідок чого реанімуються давні звичаї і обряди. У результаті чого з'являються дослідження емпіричного характеру, де окремі обряди трактуються буквально. Зрозуміло також, що відтворити Зелені Свята у первинному вигляді не видається можливим, що пояснює паралельні екскурси в етимологію і фольклористику.

Література:

1. Ибн-Фадлан. «Записка» о путешествии на Волгу (Книга Ахмада Ибн-Фадлана Ибн-аль-'Аббаса Ибн-Рашида Ибн-Хаммада, клиента Мухаммада Ибн-Сулаймана, посла аль-Муктадира к царю славян). URL : <https://hainyzhnyk.in.ua/doc2/921.ibn-fadlan..php> (дата доступу 17.07.2024).
2. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси. URL : <https://readli.net/chitat-online/?b=121031&pg=1> (дата доступу 18.07.2024).
3. Kosmasa Kronika Czechów. Kosmas : Państwowe Wydawnictwo Naukowe 459 s. URL : <http://biblioteka.kijowski.pl/sredniowiecze/kosmas%20-%20kronika%20czech%E3%B3w.pdf> (дата доступу 24.07.2024).
4. Таємна сила слова (Заговори, замовляння, заклинання) / Г. Б. Бондаренко ; [упор. вст. ст. Г. Б. Бондаренко]. Київ : Т-во «Знання» України, 1992. 32 с.
5. На черкаському цвинтарі є надгробок-дерево, який символізує завершення роду. URL : <https://www.zmi.ck.ua/cherkassy/na-cherkaskomu-tsvintar-nadgrobok-derevo-yakiy-simvolzu-zavershennya-rodu-foto.html> (дата доступу 20.07.2024); або: Доброта Валерія. Дерево з обрубаними гілками: які

таємниці зберігають дивні надгробки на Запорізькому цвинтарі. URL : <https://nashemisto.dp.ua/2023/01/27/derevo-z-obrubanymy-hilkamy-iaki-taiemnytsi-zberihaiut-dyvni-nadhrobky-na-zaporizkomu-tsvyntari/> (дата доступу 22.07.2024).

6. Польові матеріали автора: с. Зам'ятниця Чигиринський р-н, Черкаська обл. Записано: О. Лях, 1908 р. н.

7. Усачёва В. В. Мак. *Славянские древности: этнолингвистический словарь : в 5 т.* / [под ред. Н. И. Толстого]. М.: Международные отношения, 2004. Т. 3. С. 170-174.

8. Aleksander Gieysztor. *Mitologia Słowian*. Copyright by Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 2006. 432 s. URL : https://shron1.chtyvo.org.ua/Heishtor_Aleksand/Mitologia_Sowian_pol.pdf (дата доступу 21.07.2024).

9. Топорков А. Л. Соль. *Славянская мифология. Энциклопедический словарь* / [ред. В. Я. Петрухин, Т. А. Агапкина и др.]. М. : Эллис Лак, 1995. С. 364-365.

10. Слов'янські вірування. *Писемні джерела до вивчення курсу «Релігієзнавство» для студентів гуманітарного факультету денної форми навчання* / Укладач В. О. Артюх. Суми: Вид-во СумДУ, 2009. 130 с.

11. Воропай Олекса. Звичаї нашого народу. Етнографічні нариси. Літо. URL :

https://www.ukrlegenda.org/zvychai_nashoho_narodu/ljalja_lada_i_lado.php (дата доступу 20.07.2024).

12. Кокуленко Б. Мистецтво танцю у творчості Т. Г. Шевченка. *Народна творчість та етнографія*. Київ : Наукова думка, 2008. № 1. С. 15–23.

13. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія / Упоряд., приміт. І. П. Бетко, А. М. Полотай; вступна ст. М. Т. Яценка. Київ : Либідь, 1994. 384 с.

14. Костомаров Н. И. *Славянская мифология. Исторические монографии и исследования*. URL : [https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5_%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5_%D1%8E%D0%B6%D0%BD%D0%BE-%D1%80%D1%83%D1%81%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%BF%D0%B5%D1%81%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D1%82%D0%B2%D0%BE%D1%80%D1%87%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0_\(%D0%9A%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B2\)](https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5_%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5_%D1%8E%D0%B6%D0%BD%D0%BE-%D1%80%D1%83%D1%81%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%BF%D0%B5%D1%81%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D1%82%D0%B2%D0%BE%D1%80%D1%87%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0_(%D0%9A%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B2)) (дата доступу 26.07.2024).

15. Трійця (Клечальна неділя). Як святкували та що їли. URL : <https://mamayeva-sloboda.kyiv.ua/publ/triitsya-klechalna-nedilya-za-narodnym-kalendarem-vidznachayetsya-na-pyatdesyatyi-den-pislya-velykodnya-yak-svyatkuvaly-ta-scho-yily/> (дата доступу 23.07.2024).

16. Китова С. А. Полотняний літопис України. Семантика орнаменту українського рушника. URL : https://chtyvo.org.ua/authors/Kytova_Svitlana/Polotniani_litopys_Ukrainy/ (дата доступу 18.07.2024).

17. Квасниця І. Ю., Квасниця А. В. Народні традиції та звичаї на зелені свята. URL : <http://spadshina.com/blog/publikatsiyi/kvasnitsya-i.u.-kvasnitsya-a.v.-narodni-traditsiyi-ta-zvichayi-na-zeleni-svyata-.html> (дата доступу 24.07.2024).

18. Мавка. URL : <https://goroh.pp.ua/%D0%95%D1%82%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F/%D0%BC%D0%B0%D0%B2%D0%BA%D0%B8> (дата доступу 18.07.2024).

19. Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу. В 3-х томах. М.: Современный писатель, 1995. 416 с. (III, 241). URL : https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/afan/index.php#google_vignette (дата доступу 26.07.2024).

20. Навка. *Етимологічний словник української мови : в 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. Київ : Наукова думка, 1989. Т. 4 : Н-П / укл.: Р. В. Болдирєв та ін. ; ред. тому: В. Т. Коломієць, В. Г. Скляренко. 656 с*

21. Літопис Руський. За Іпатівським списком ; [пер. з давн. руськ. Л. Махновець] / [відп. ред. О. В. Мишанич]. Київ : Дніпро, 1990. 591 с.

22. Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. М. : Наука, 1991. 272 с.

23. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. URL : https://imwerden.de/pdf/propp_istoricheskie_korni_volshebnoj_skazki_1986ocr.pdf (дата доступу 26.07.2024).

24. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. — К. : Наукова думка, 2006. Т. 5 : Р-Т / укл.: Р. В. Болдирєв та ін. 704 с.

25. Галайчук, В. Українська міфологія. Клуб сімейного дозвілля. 2016. URL : https://chtyvo.org.ua/authors/Halaichuk_Volodymyr/Ukrainska_mifolohiia/ (дата доступу 26.07.2024).

26. Народні пісні. URL : http://ukrbooks.com/ua/provedu_ja_rusalochky_do_boru/ (дата доступу 26.07.2024).

27. Топоров В. Н. Числовой код в заговорах (По материалам сборника Л. Н. Майкова «Великорусские заклинания»). *Заговорный текст. Генезис и структура* / [отв. ред. В. Н. Топоров]. М. : Индрик, 2005. – С. 194-246.

28. Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.) / [сост. подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова]. М. : Индрик, 2003. 752 с.

29. Шевченко Л. Звичаї, пов'язані з закладами будівлі. *Первісне господарство та його пережитки на Україні (ПГПУ)*. 1928. № 1-2. С.34-32.
30. Ковальков О. Л. Система трудових заборон у традиційних часових уявленнях українців. *Український селянин*. 2004. № 8. С. 86-90.
31. Польові матеріали автора: м. Черкаси.
32. Толстая С. М. Дни недели. *Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т. / [под ред. Н. И. Толстого]*. М. : Международные отношения, 1999. Т. 2. С. 95-99.
33. Чернишов М. Опыт истолкования обычая «понеділкування». *Киевская старина*. 1887. Т. XVII. апрель. С. 763-771.